

Οι σιχαμένες αριστερές έννοιες που φτιάχνουν τον κόσμο μας, έχουν την ιστορία τους. Και όπως ξέρετε, όποτε βρίσκουμε το χρόνο, διοχετεύουμε τις μικρές μας δυνάμεις στην αποδόμησή τους. Στα πλαίσια αυτού του είδους των ενασχολήσεων, στο παρελθόν έχουμε ασχοληθεί με στρατηγικές όψεις της αριστερής κρατικής ιδεολογίας όπως «ο πρόσφυγας», η «εθνική αντίσταση», το «ΕΑΜ», ο «λαός», η «παγκοσμιοποίηση», η «εξάρτηση», ο «φασισμός», η «τράπεζα», η «Ε.Ε.» και ο «Ντόναλντ Τραμπ», με αποτελέσματα οπωσδήποτε πενιχρά, αλλά όπως και να το κάνεις, καλύτερα από το τίποτα.

Παρόλη όμως τη μακρόχρονη ενασχόληση, ακόμη υπάρχουν στρατηγικές αριστερές έννοιες των αφεντικών με τις οποίες δεν έχουμε ασχοληθεί. Για παράδειγμα, επί εξήντα παρά ένα τεύχη έχουμε αφήσει το «περιβάλλον» στο απυρόβλητο.¹ Αυτή η ολιγωρία δεν αποτελεί μόνο απόδειξη του πόσο ύπουλη και σιχαμένη έννοια είναι το «περιβάλλον». Αποτελεί ταυτόχρονα και ένδειξη

του πόσο καλά εμπεδωμένη είναι στα μυαλά των υπηκόων.

Αλλά ο καιρός περνάει, οι κόμποι φτάνουν στα χτένια, οι σταγόνες ξεχειλίζουν τα ποτήρια... και ξάφνου βρισκόμαστε να πληρώνουμε τις πλαστικές σακούλες που έως τώρα ήταν δωρεάν! Όπως μάλιστα ανακαλύψαμε με ένα επιφανειακό ψάξιμο, ο περιβαλλοντικός φόρος στις πλαστικές σακούλες ξεκινάει από τις προσπάθειες κυριαρχίας της «ευρωπαϊκής βιομηχανίας πλαστικών» έναντι της αντίστοιχης κινεζικής και καταλήγει σε νομοθεσίες περί υποχρεωτικής εργασίας (δικής μας), την ίδια στιγμή που όλοι νομίζουν πως όλα τούτα κάπως έχουν να κάνουν με κάποια τλαιπωρημένη θαλάσσια χελώνα.²

Ε, φτάνει πια! Θα περιλάβουμε το «περιβάλλον», ακόμη κι αν τα κάνουμε σκατά!

Άσε που, μετά από τόσα τεύχη, έχουμε αποκτήσει σιδερένια αυτοπεποίθηση που μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε ότι ποτέ δεν τα κάνουμε εντελώς σκατά.

«ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ»: ΜΙΑ ΥΠΟΥΛΗ ΕΝΝΟΙΑ ΓΙΑ ΟΛΕΣ ΤΙΣ ΧΡΗΣΕΙΣ

Μέρος Πρώτο: ΤΟ «ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ» ΤΟΤΕ ΠΟΥ ΔΕΝ ΥΠΗΡΧΕ «ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ», 1840-1940

Ο ΕΝΓΚΕΛΣ ΣΤΗ ΓΕΦΥΡΑ ΤΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ ΙΡΚ

Λέγεται πως ο Φρήντριχ Ένγκελς ήταν «ψηλός» τουλάχιστον για την εποχή του. Οπότε δεν θα είχε μεγάλο πρόβλημα να κοιτάξει πάνω από το «πέτρινο προπέτασμα ύψους ενός ανθρώπου» που χρησίμευε για να κρύψει τη θέα από τη γέφυρα του ποταμού Ιρκ. Μπορούμε μάλιστα να το φανταστούμε: λίγο μετά το 1840 - στο βιομηχανικό Μάντσεστερ - μια γέφυρα πάνω από ένα ποτάμι - εξοπλισμένη με ένα «προπέτασμα» - φτιαγμένο ακριβώς για να κρύβει τη θέα προς το ποτάμι. Πάνω στη γέφυρα ένας πισιρικός ούτε 25 ετών, ψηλός, καλοζωισμένος, με πατέρα εργοστασιάρχη, σηκώνεται στις μύτες των ποδιών του. Ψηλός καθώς είναι, καταφέρνει να κοιτάξει κάτω, το ποτάμι:

Κάτω κυλά, ή μάλλον λιμνάζει ο Ιρκ, λεπτό τρεχούμενο νερό, μαύρο όπως η πίσσα και με μυρωδιά που προκαλεί τον εμετό, όλο ακαθαρσίες και συντρίμματα (...) όταν ο καιρός είναι ξερός, διατηρούνται σ' αυτή την όχθη μια ολόκληρη σειρά λασπώδεις βόρβοροι, δυσώδεις, πρασινομαυροί, που από το βάθος τους ξεπετιούνται φουσκαλίδες δηλητηριωδών αερίων, που αποπνέουν μian οσμή που - ακόμα και ψηλά στη γέφυρα - είναι ανυπόφορη.

Στ' άναντα της γέφυρας ανυψώνονται υψηλά βυρσοδεφεία και πιο πέρα χρωματοποιεία, εργοστάσια ζωικού άνθρακα και εργοστάσια αερίων που τα μολυσμένα τους νερά και τ' απορρίματά τους καταλήγουν όλα στον Ιρκ που επιπλέον περιουλλέγει και το περιεχόμενο των υπονόμων. Μπορούμε λοιπόν να φανταστούμε τη φύση των απορριμάτων που εγκαταλείπει το ποτάμι.³

Εμείς, οι σημερινοί αναγνώστες, είμαστε ήδη έτοιμοι να βγάλουμε τα συμπεράσματά μας: ακόμη και τόσο νωρίς όσο το 1840, αυτό που ατένιζε ο Ένγκελς ήταν μια κανονικότατη «περιβαλλοντική καταστροφή». Είναι σημαντικό για όσα ακολουθούν να καταλάβουμε ότι αυτή η πρώτη αυθόρμητη αίσθηση είναι εντελώς λανθασμένη. Το λάθος δεν είναι ένα λάθος περιγραφής της αντικειμενικής κατάστασης, αλλά ένα λάθος υποκειμενικής οπτικής. Αυτό που ατένιζε ο Ένγκελς δεν ήταν «περιβαλλοντική καταστροφή». Όχι γιατί ο ποταμός Ιρκ ήταν στην πραγματικότητα μια χαρά στην υγεία του, αλλά γιατί ο ποταμός ως ποταμός δεν απασχολούσε τον Ένγκελς. Εκείνο που τον απασχολούσε ήταν οι άνθρωποι γύρω από τον ποταμό, οι κοινωνικές τους σχέσεις και τα πάθη τους. Το βιβλίο που έγραψε είχε τίτλο *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία*. Το πιάνετε; Για

τον Ένγκελς η κατάσταση του ποταμού Ιρκ δεν υπήρχε από μόνη της· ήταν μέρος της «κατάστασης της εργατικής τάξης».

Οι αφηγήσεις του δέκατου ένατου αιώνα χρειάζονται πάντα ιδιαίτερη προσοχή. Στο κάτω κάτω πρόκειται για έναν διαφορετικό κόσμο. Στο παράδειγμά μας μάλιστα, αν είμαστε προσεκτικοί, μπορούμε να διακρίνουμε και μια αντίληψη εξίσου υποκειμενική, εξίσου μη «περιβαλλοντική», αλλά παρ' όλα αυτά εντελώς διαφορετική από την αντίστοιχη του Ένγκελς. Συγκεκριμένα θα πρέπει να στρέψουμε το βλέμμα μας στο «παραπέτο ύψους ενός ανθρώπου» που κάλυπτε τις πλευρές της γέφυρας. Ας το σκεφτούμε: πού ακούστηκε γεφυροποιοί να κάνουν τόσο κόπο, όχι για να αναδείξουν, αλλά για να κρύψουν τη θέα; Τι γέφυρα ήταν αυτή που έμοιαζε με κουτί; Τι κοινωνία ήταν αυτή που χώριζε «τον άνθρωπο» (οπωσδήποτε τον άνθρωπο της ανώτερης τάξης) από αυτό που θα λέγαμε σήμερα «φυσικό περιβάλλον», χρησιμοποιώντας πέτρινους τοίχους;

Μπορεί κανείς να απαριθμήσει χίλιους τρόπους με τους οποίους οι κοινωνίες μετά την Πρώτη Βιομηχανική Επανάσταση διέφεραν από τις δικές μας. Για τους σκοπούς μας όμως, η διαφορά όπου πρέπει να εστιάσει κανείς είναι η έννοια του χώρου εργασίας. Η βασική κοινωνική μεταβολή που χαρακτήρισε την Πρώτη Βιομηχανική Επανάσταση ήταν η βίαιη απόσπαση των εργατών και μαζί των εργασιακών διαδικασιών από το σπίτι και η συγκέντρωσή τους σε ειδικούς χώρους (και φυσικά: η ταυτόχρονη εμφάνιση των ειδικών χρόνων που έκτοτε αποκαλούνται «ωράριο»). Η δημιουργία των εργοστασίων και μαζί των ειδικών χώρων που σήμερα αποκαλούμε «χώρους εργασίας», ήταν μια κοσμογονία που μετέβαλε με τον πιο ριζικό τρόπο τις κοινωνικές σχέσεις γύρω από το χώρο και το χρόνο.

Για να επεξηγήσουμε λίγο αυτό το σημείο, ας σημειώσουμε ότι οι «χώροι εργασίας» ήταν χώροι με πολύ ειδικά χαρακτηριστικά: ο χρόνος εντός τους δεν ακολουθούσε τη φύση (τη μέρα και τη νύχτα, τις καιρικές συνθήκες που ακολουθούσαν οι αγροτικές εργασίες). Η σφιχτή ανάμιξη των εργασιών παραγωγής και αναπαραγωγής επίσης εγκαταλείφθηκε και άρχισε να θεωρείται αρχαϊκό απομεινάρει. Ο νέος «χρόνος εργασίας» ήταν ομοιογενής, ποιοτικά απaráλλακτος από την πρώτη μέχρι την τελευταία στιγμή, οπότε μετρήσιμος (με το χρονόμετρο). Επίσης, οι κοινωνικές σχέσεις εντός αυτών των πρωτοφανών «χώρων», δεν ακολουθούσαν την «ελευθερία» που κατά τα άλλα βασιλεύε στις νέες καπι-

Μηχανικοί και Κράτος στην Ελλάδα

ΟΙ ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Η εξέλιξη των Ελλήνων μηχανικών είναι ένα θέμα από μόνη της. Ας μην τολμήσει πάντως να υποθέσει κανείς ότι τα όσα λέμε εδώ δεν αφορούν το ελληνικό κράτος και τους μηχανικούς του. Το ακριβώς αντίθετο: επειδή το ελληνικό κράτος ήταν εξ αρχής μια οντότητα προορισμένη να τρέφεται από τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή να προσαρτά, να ομογενοποιεί και να ελέγχει νέα εδάφη, η εξέλιξη των εκπαιδευτικών και κρατικών θεσμών κατασκευής «Δημοσίων Έργων» ξεκίνησε ακριβώς από την ίδρυσή του.

Με τρόπο, θα έλεγε κανείς, εξαιρετικά σύγχρονο: οι πρώτοι Έλληνες μηχανικοί ήταν οι μηχανικοί του στρατού, οι οποίοι εκπαιδεύτηκαν από τους Γάλλους ομοίους τους που, όπως είδαμε, ήξεραν καλά τη δουλειά γιατί την είχαν εφεύρει αυτοπροσώπως. Το ευτυχές γεγονός έλαβε χώρα αμέσως μετά την ίδρυση του ελληνικού

κράτους, το 1833. Από τότε και μετά, καθώς οι προσαρτήσεις νέων εδαφών και οι απαιτήσεις κρατικού ελέγχου διαδέχονταν η μία την άλλη, οι εκπαιδευτικοί και κρατικοί θεσμοί των «Δημοσίων Έργων» εξελίσσονταν παράλληλα και με όλους τους απαραίτητους τρόπους, όπως φαίνεται στο σχήμα. Για παράδειγμα, το υπουργείο Δημοσίων Έργων (αρχικά «Συγκοινωνιών») ιδρύθηκε αμέσως μετά τους βαλκανικούς πολέμους, μαζί με την τελική μετονομασία του εκπαιδευτικού ιδρύματος που μορφώνει τους μηχανικούς (Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον). Το 1940 το 80% των Ελλήνων μηχανικών ήταν πολιτικοί μηχανικοί και εργάζονταν στο «δημόσιο», γεγονός που ακόμη προβληματίζει την εμβριθή ελληνική αριστερή ιστοριογραφία που βασικά είναι απασχολημένη να καταγγέλλει την αποβιομηχάνιση. Ίσως μάλιστα, αν το ήξεραν, να προβληματιζε αναλόγως και τα ΕΑΑΚ, που μέχρι τον πρόσφατο κακό τους ψόφο επέμεναν ότι οι μηχανικοί είναι βασικά εργάτες.

ταλιστικές κοινωνίες. Αντιθέτως, οι σχέσεις εντός των χώρων εργασίας οπισθοχωρούσαν στην κατάσταση της πιο βαριάς δουλοκτησίας: η παντοδυναμία του αφεντικού συναντούσε την (τουλάχιστον θεωρητική) αδυναμία του εργάτη σε μια κοινωνική κατάσταση σύμφωνα με την οποία το αφεντικό ήταν ο μοναδικός τρόπος βιοπορισμού και σε ένα νομικό καθεστώς εργασίας σύμφωνα με το οποίο ο εργάτης έπρεπε απλά να κάνει ό,τι του λένε κατά τη διάρκεια του χρόνου που «ανήκε στο αφεντικό».

Οπότε οι κοινωνίες για τις οποίες μιλάμε ήταν κοινωνίες όπου ο χρόνος και ο χώρος είχαν χωριστεί στα δύο με κάθετη τομή: από τη μια βρισκόταν ο χώρος εργασίας, εκεί όπου βασιλευε η καπιταλιστική παραγωγή. Από την άλλη βρισκόταν ο χώρος εκτός του χώρου εργασίας, για τον οποίο η καπιταλιστική παραγωγή πολύ απλά αδιαφορούσε. Η κατάσταση του ποταμού Ιρκ δεν είναι παρά ένα μικρό παράδειγμα της γνώμης του νεογέννητου βιομηχανικού κεφαλαίου για τους χώρους εκτός του χώρου εργασίας: τόποι αποβολής των αποβλήτων της νεογέννητης βιομηχανίας «επιστημονικής βάσης».

ΤΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ, Η ΚΡΑΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΟΙ ΧΩΡΟΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ

Ευτυχώς για τους καπιταλιστές όμως, η βιομηχανική όψη της σχέσης κεφά-

λαιο δεν αναδύθηκε μόνη της. Δίπλα και ταυτόχρονα αναδύθηκε το καπιταλιστικό έθνος κράτος, η πολιτική οργάνωση της ένοπλης βίας των αφεντάδων. Με αυτή την έννοια, οι δύο «επαναστάσεις» που σημαδεύουν την αρχή του δέκατου ένατου αιώνα (η βιομηχανική επανάσταση στην Αγγλία και η Γαλλική Επανάσταση) ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες και δεν αφορούσαν μόνο τη Γαλλία και την Αγγλία. Τα έθνη κράτη που ξεπήδησαν και οργάνωσαν τα συμφέροντα του εθνικού τους κεφαλαίου κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, είχαν μια περίπλοκη αποστολή με διπλή όψη: από τη μια ασχολούνταν ενδελεχώς με τον πόλεμο εναντίον της εργατικής τάξης στο εσωτερικό. Από την άλλη, ασχολούνταν με τον πόλεμο εναντίον των ομοίων τους στο εξωτερικό.

Οι δύο αυτές στρατηγικές ενασχολήσεις του έθνους κράτους δημιούργησαν άμεσα ένα όλο και πιο έντονο ενδιαφέρον για τους χώρους εκτός του χώρου εργασίας. Ταυτόχρονα απέκτησαν άμεσα επιστημονική και τεχνολογική έκφραση. Καμία από τις δύο εξελίξεις δεν θα έπρεπε να μας εκπλήσσει. Η κλίμακα των κρατικών ενδιαφερόντων ήταν πολύ ευρύτερη από την κλίμακα του μεμονωμένου καπιταλιστή. Η μάχη με την εργατική τάξη ξεκινούσε από τους χώρους εργασίας και έφτανε μέχρι τις σχέσεις των φύλων, τον έλεγχο των μικρών ηλικιών και την οικιακή αναπαραγωγή. Η διακρατική μάχη, εν τω μεταξύ, ήταν ένα περίπλοκο εγχείρημα όπου οι τρόποι αναπαραγωγής συνδέονταν με τον έλεγχο του πληθυσμιακού χώρου. Την ίδια στιγμή, το νέο εύρος και το νέο βάθος της κρατικής

ισχύος χρειάζονταν μια νέα δικαιολόγηση, πρώτα απέναντι στην εργατική τάξη.

Η Γαλλική Επανάσταση έλαβε χώρα το 1789. Το Πολυτεχνείο του γαλλικού κράτους ιδρύθηκε μόλις πέντε χρόνια μετά, το 1794. Δουλειά του ήταν να προμηθεύει το γαλλικό κράτος με ένα νέο είδος επιστήμονα - κατασκευαστή - διαχειριστή του χώρου. Αυτός ο νέος επιστήμονας ονομάστηκε «πολιτικός μηχανικός». Από τη μια για να διαχωριστεί από τον στρατιωτικό μηχανικό που ήταν ο άμεσος πρόγονός του. Από την άλλη, και αυτό αναφέρεται σπανιότερα, για να σημειωθεί η διαπλοκή των επιστημονικών του μεθόδων με τους πολιτικούς του σκοπούς και τις πολιτικές του λειτουργίες. «Ζούμε σε μια εποχή», σημειώνει η σύγκλητος του γαλλικού πολυτεχνείου το 1819,

όπου η ηρεμία του κράτους μπορεί να διασφαλιστεί μόνο μέσω της εκπαίδευσης των κυρίαρχων τάξεων. Αυτή η εκπαίδευση τούς επιτρέπει να αποκτήσουν, μέσω της προσωπικής αρετής και διαφώτισης, την επιρροή που πρέπει να εξασκήσουν επί των άλλων για την ασφάλεια του συνόλου. Μπορούμε να πούμε πως ετούτη είναι μια ευτυχής αναγκαιότητα, εφόσον την προσεγγίσουμε με ανωτερότητα, εφόσον υιοθετήσουμε ένα πνεύμα που θα απαιτεί η θέση στην ιεραρχία να δικαιολογείται μέσω της ατομικής αξίας και ο πλούτος να δικαιολογείται μέσω του ταλέντου και της αρετής.⁴

Ευτυχής μεν, αναγκαιότητα δε. Αυτή η «αναγκαιότητα», της επιστημονικής εκπαίδευσης των κυρίαρχων τάξεων, δηλαδή της επιστημονικής δικαιολόγησης και της επιστημονικής έκφρασης της εξουσίας, ήταν σκληρά επιβεβλημένη από τις ανάγκες ελέγχου και καταστολής του νεογέννητου βιομηχανικού προλεταριάτου. Ταυτόχρονα, καθώς η καπιταλιστική εξουσία αποκτούσε την έκφραση του έθνους κράτους, η ίδια αναγκαιότητα επιβαλλόταν από τις ανάγκες του διαρκούς πολέμου στο εσωτερικό της αστικής τάξης. Το «όλα πρέπει να αλλάξουν για να παραμείνουν όλα ίδια» γινόταν το νέο δόγμα των αρχόντων. Όταν όμως επρόκειτο για το τι ακριβώς ήταν εκείνο που έπρεπε να αλλάξει και με ποιο τρόπο, για το ποια συγκεκριμένα συμφέροντα προωθούνταν και ποια πλήττονταν από συγκεκριμένες αλλαγές, το γενικό δόγμα «όλα θα αλλάξουν» μεταβαλλόταν σε διακύβευμα: πώς θα αλλάξουν; ποιος θα ωφεληθεί; ποιος θα ζημιωθεί; Η επιστημονική μέθοδος έγινε η αντικειμενική γλώσσα πραγμάτευσης τέτοιων διακυβευμάτων.

Η τεχνική και ταυτόχρονα επιστημονική όψη της καπιταλιστικής εξουσίας αναδύθηκε και ανδρώθηκε μέσα από αυτή τη μάχη. Η βασική αρχική της ενασχόληση αφορούσε ακριβώς τους χώρους εκτός του χώρου εργασίας για τους οποίους οι μεμονωμένοι καπιταλιστές εκ φύσεως αδιαφορούσαν. Από τη σκοπιά του μεμονωμένου καπιταλιστή, ο ποταμός Ιρκ ήταν απλά ένας τεράστιος βολικός απόπατος για τα απόβλητα της βιομηχανίας του Μάντσεστερ. Από τη σκοπιά του καπιταλιστικού κράτους όμως, τα ποτάμια ήταν δρόμοι μεταφοράς εμπορευμάτων και στρατού. Οι εργάτες, άλλωστε, δεν βρίσκονταν στον κόσμο τούτο μόνο για να δουλεύουν και να πεθαίνουν· έπρεπε και να πολεμήσουν. Η εργατική τάξη τέλος, δεν ήταν τα αδύναμα κτήνη που θεωρούσαν οι μεμονωμένοι καπιταλιστές· οι εξεγέρσεις τους αποδείκνυαν πως έπρεπε να λαμβάνονταν σοβαρά υπόψη.

Ταυτόχρονα, η πρωτοφανούς εύρους και βάθους εξουσία που ασκούσε το έθνος κράτος στο εσωτερικό της επικράτειάς του, επέτρεπε (και επέβαλε) παρεμβάσεις στο χώρο σε πρωτοφανή κλίμακα. Κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα τα νεογέννητα έθνη κράτη απέκτησαν, όλα ανεξαιρέτως, τους «πολιτικούς» μηχανικούς τους. Ήταν όλοι τους δημόσιοι υπάλληλοι που ασχολούνταν με τα «δημόσια έργα». Αυτά τα «δημόσια έργα» - τα φράγματα, τα γεγιοβελτιωτικά έργα, η διέγερση ποταμιών, η οδοποιία, η κατασκευή λιμανιών, οι σιδηρόδρομοι - ήταν τεχνικές κατασκευές τεράστιου εύρους και στρατηγικής πολιτικής σκοπιμότητας που αφορούσαν τη χρήση και τον έλεγχο του χώρου εκτός του χώρου εργασίας.⁵

Μισό αιώνα έπειτα από τα λεγόμενα της φωτισμένης συγκλήτου του γαλλικού πολυτεχνείου, ο βαρώνος Οσμάν (που ήταν φυσικά πολιτικός μηχανικός) πρότεινε την πλήρη επαναχάραξη και διέγερση των παρισινών δρόμων προκειμένου να αποφευχθούν άλλες εξεγέρσεις όπως εκείνη του 1871. Η πρότασή του έγινε δεκτή με τον ενθουσιασμό που γεννάει ο ταξικός προέλευσος τρόμος. Όμως αυτή η ξεκάθαρα πολεμική, τεράστιας κλίμακας και κατ'εξοχήν τεchnοπολιτική προσέγγιση του χώρου δεν ήταν παρά μια στιγμή μιας γενικότερης «ειρηνικής» διαδικασίας. Το γενικό καπιταλιστικό συμφέρον εκφραζόταν ως κρατική πολιτική. Εκφραζόταν με τεχνικό τρόπο, πάντα ως τμήμα του ταξικού πολέμου και πολλές φορές εις βάρος ακόμη και μεμονωμένων καπιταλιστών. Και εκφραζόταν στους χώρους εκτός του χώρου εργασίας. Εκεί όπου ο μεμονωμένος καπιταλιστής της εποχής του Ένγκελς δεν έβλεπε παρά ένα βολικό ντεπόζιτο απόρριψης αποβλήτων, το κράτος των καπιταλιστών και οι ειδικοί του έβλεπαν

έναν ανεπανάληπτο πλούτο-το τεχνικών και πολιτικών δυνατοτήτων, δυνατοτήτων εκμετάλλευσης της εργασίας, εξασφάλισης της ταξικής ειρήνης, πολέμου με τους ομοίους τους και την εργατική τάξη. Είναι αυτή η νέα αντίληψη περί τεχνολογίας, πολιτικής και ταξικού πολέμου που κατά τη διάρκεια του επόμενου αιώνα συνδυάστηκε με νέες αναγκαιότητες και οδήγησε στην ανάδυση της έννοιας του «περιβάλλοντος».

ΟΙ ΧΑΡΕΣ ΤΟΥ «ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ» ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΕΕΣ ΤΟΥ ΚΕΪΝΣ

Ο ειδικός της περιβαλλοντικής ιστορίας κύριος Michael Robinson, εντόπισε μία από τις πρώτες «περιβαλλοντικές» διαμάχες στην ιστορία των ΗΠΑ να εξελίσσεται στα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1920 γύρω από μια παράκτια περιοχή της Βόρειας Καρολίνας. Από τη μια μεριά της διαμάχης βρίσκουμε τους μηχανικούς του στρατού (Army Corps of Engineers), δηλαδή τη δημόσια υπηρεσία που, στην περίπτωση των ΗΠΑ, είχε αναλάβει τα δημόσια έργα από τις αρχές του 19ου αιώνα. Οι μηχανικοί του στρατού ήθελαν να διαπλάτνουν τις κοίτες των ποταμών σε μια τεράστια περιοχή με στόχο τη δημιουργία ενός δικτύου πλωτής κυκλοφορίας εμπορευμάτων. Απέναντι στους μηχανικούς δεν βρέθηκε η εργατική τάξη, αλλά κάτι που ο κύριος Robinson αποφάσισε να ονομάσει «φυσιολάτρες τραπεζίτες». Αναμενόμενα βέβαια, οι «φυσιολάτρες τραπεζίτες» ήταν περισσότερο τραπεζίτες παρά φυσιολάτρες. Είχαν επενδύσει χρήματα σε εγκαταστάσεις αναψυχής, διαφημιζοντας τις δυνατότητες που προσέφεραν οι εγκαταστάσεις τους στους κυνηγούς και τους ψαράδες που η ταξική τους θέση τους επέτρεπε να καταβάλουν μια ετήσια συνδρομή που έφτανε μέχρι και τις δέκα χιλιάδες δολάρια. Οι σύμμαχοι των μηχανικών από την άλλη, ήταν τα τοπικά εμπορικά επιμελητήρια που προφανώς ενδιαφέρονταν για τη διευκόλυνση της τοπικής ποτάμιας ναυσιπλοΐας.

Μία από τις σχετικές ακροάσεις έλαβε χώρα με ένα κοινό που αποτελούνταν «από τον κυβερνήτη της Βόρειας Καρολίνας, δύο γεροϋσιαστές των Ηνωμένων Πολιτειών, και τα μέλη του Κογκρέσου από τις περιοχές της Βιρτζίνια και της Βόρειας Καρολίνας που συνόρευαν με την επίμαχη περιοχή. Επίσης παρόντες ήταν «ο δήμαρχος του Νόρφολκ, αξιωματούχοι των κρατικών υπηρεσιών που διαχειρίζονταν προγράμματα ναυσιπλοΐας και άγριας πανίδας, αντιπρόσωποι των εμπορικών επιμελητηρίων του Νόρφολκ και του Ελίζαμπεθ Σίτι (...)» και ο κατάλογος συνεχίζεται περιλαμβάνοντας τις πρώτες «περιβαλλοντικές οργανώσεις» (η λέξη που χρησιμοποιούνταν ήταν «nature conservation», δηλαδή «διατήρηση της φύσης»). Εκείνες οι πρώτες οργανώσεις είχαν στηθεί από τους «φυσιολάτρες τραπεζίτες» με τη συμμετοχή κυνηγών και ψαράδων της αστικής τάξης, εταιρειών κατασκευής όπλων, καθώς και «αρκετών παλαιών κατοίκων». Τελικά η διαμάχη έληξε με συμβιβασμό· το φράγμα ελέγχου ροής των υδάτων σε ένα κανάλι που ζητούσαν οι «οργανώσεις διατήρησης της φύσης», θα χτιζόταν με δικά τους έξοδα και το κόστος θα τους επιστρεφόταν άτοκα σε βάθος χρόνου.⁶

Το «περιβάλλον» και η «προστασία» του, προτού ακόμη διαμορφωθούν ως έννοιες, επεδείκνυαν εξαιρετική πολιτική χρησιμότητα. Διαμόρφωναν ένα ιδεολογικό και γλωσσικό πεδίο διαμάχης και συμβιβασμού των αντικρουόμενων συμφερόντων που δημιουργούνταν από την ίδια την τεράστια πολιτική και τεχνική κλίμακα των επιχειρούμενων κρατικών παρεμβάσεων. Κινητοποιούσαν και οργάνωναν διαφορετικά συμφέροντα και ευαισθησίες γύρω από δίπολα. Συσκότιζαν πραγματικά διακυβεύματα και επιδιώξεις και αναδείκνυαν άλλα και ήταν ευκολότερο να επικοινωνηθούν και να γίνουν αντικείμενο πολιτικής διαχείρισης. Κατά βάση παρήγαγαν ένα τεχνικό - άρα - αντικειμενικό πεδίο διαπραγμάτευσης αντικρουόμενων συμφερόντων με εργαλείο την «αντικειμενική» γλώσσα των μηχανικών. Και βέβαια, σε μια εξέλιξη που πολλές φορές αποτελούσε δόκιμο μαχαίρι, προσκαλούσαν τη συμμετοχή «του λαού» σε ζητήματα που παλιότερα θα αφορούσαν αποκλειστικά την κρατική πολιτική.

Αυτού του είδους η κρατική προσέγγιση των χώρων αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης ως τόπων καπιταλιστικού ενδιαφέροντος, με τη χρησιμοποίηση της τεχνικής γλώσσας, χαρακτηρίζει το σύνολο της περιόδου από την εμφάνιση της αλυσίδας συναρμολόγησης μέχρι την καπιταλιστική κρίση του 1929 και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ήταν τμήμα μιας ακόμη ευρύτερης μεταβολής των

ΜΕΓΑΛΟΙ ΠΡΟΣΤΑΤΕΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ: ΧΕΡΜΑΝ ΓΚΕΡΙΝΓΚ

Έτος 1933. Ο Χέρμαν Γκέρινγκ, μελλοντικός διοικητής της ναζιστικής αεροπορίας, ποζάρει με τάρανδο δίχως να ρωτήσει τον τάρανδο. Από το 1935 και μετά, φαίνεται πως ο Γκέρινγκ μετέβαλε γνώμη σχετικά με τους τάρανδους. Ασχολήθηκε με την κατάσχεση του πρώτου γερμανικού νομοσχεδίου «διατήρησης της φύσης», εισήγαγε αλληπάλληλες νομοθεσίες «προστασίας των ζώων» και τέλος πάντων έγινε ο πρώτος εθνικοσοσιαλιστής προστάτης του περιβάλλοντος, τότε που οι συριζαίοι κι οι λαετζήδες ακόμη μασουλούσαν βελανίδια. Ταυτόχρονα είχε αναλάβει την «προφανώς εξαιρετικά σχετική» αρμοδιότητα της «γενικής κινητοποίησης της γερμανικής οικονομίας για πόλεμο».

ΑΚΟΜΗ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΟΙ ΠΡΟΣΤΑΤΕΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ: ΦΡΑΝΚΛΙΝ ΡΟΥΣΒΕΛΤ

Μέλη του «Πολιτικού Σώματος Διατήρησης της Φύσης» απολαμβάνουν πρωινή γυμναστική προτού πλακωθούν στο σκάψιμο, κάπου στη δεκαετία του '30. Αξιοσημείωτο: παρότι αναγκάζονταν να ζήσουν σε στρατόπεδα μακριά από τα σπίτια τους, οι εργάτες πραγματοποιούσαν την πρωινή τους «γυμναστική» στη φύση. Και αφού δεν υπήρχε φύση, στη μέση κάποιου χωραφιού.

ιδεών γύρω από τη σχέση μεταξύ κοινωνίας και καπιταλιστικού κράτους. Αυτή η αλλαγή είχε επισημανθεί με καίριο τρόπο ήδη από το τέλος της δεκαετίας του '20 από τον Αντόνιο Γκράμσι στα Τετράδια της Φυλακής και ειδικότερα στο Τετράδιο 22 με τίτλο *Αμερικανισμός και Φορντισμός*. Κατά τη γνώμη του Γκράμσι, ο «Αμερικανισμός» σηματοδοτούσε «το πέρας από τον παλιό οικονομικό ατομικισμό στην προγραμματισμένη οικονομία». ⁷ Αυτή η ευρεία διαδικασία είχε φέρει τον καπιταλιστικό καταναγκασμό των χώρων εργασίας να ενισχύεται και να απλώνεται εκτός του εργοστασίου, στους χώρους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, μεταμορφωμένος πλέον σε κρατικό καταναγκασμό. Κατά τη γνώμη του Γκράμσι,

στην Αμερική η ορθολογικοποίηση της εργασίας και η ποτοαπαγόρευση είναι αναμφίβολα συνδεδεμένες: οι έρευνες των βιομηχάνων για την προσωπική ζωή των εργατών, οι υπηρεσίες επιθεώρησης που δημιουργήθηκαν από ορισμένες επιχειρήσεις για να ελέγχουν την «ηθική» των εργατών είναι αναγκαίες της νέας μεθόδου εργασίας. ⁸

Σύμφωνα με τον Γκράμσι, οι «νέες μέθοδοι εργασίας» του φορντικού εργοστασίου είχαν οδηγήσει στην ανάγκη «επεξεργασίας ενός νέου ανθρώπινου τύπου». ⁹ Και αυτή η δημιουργία ενός νέου ανθρώπου δεν μπορούσε να περιοριστεί αποκλειστικά εντός των χώρων εργασίας. Αντιθέτως, απαιτούσε «μια γενική μαθητεία, μια διαδικασία φυσικο-ψυχικής προσαρμογής σε καθορισμένους όρους εργασίας, διατροφής, κατοικίας, συνηθειών κλπ που δεν είναι κάτι το έμφυτο, το 'φυσικό', αλλά πρέπει να αποκτηθεί». ¹⁰

Σύμφωνα με τον Γκράμσι, η ενασχόληση του τμήματος κοινωνιολογίας της Φορντ με τη σεξουαλική ζωή των εργατών και η πολιτική απόφαση της ποτοαπαγόρευσης αποτελούσαν κρίκους μιας αλυσίδας επιμέρους εφαρμογών της καπιταλιστικής προσταγής η οποία πλέον εκτεινόταν εκτός του χώρου εργασίας, στους τρόπους και τους τόπους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Δηλαδή, στον δρόμο, στο σπίτι και για να έρθουμε στο θέμα που μας απασχολεί εδώ, στο «περιβάλλον».

Τα τεράστια εγγειοβελτιωτικά, αντιπλημμυρικά, υδροηλεκτρικά κλπ δημόσια έργα των πρώτων δεκαετιών του εικοστού αιώνα (και φυσικά τα όλο και μεγαλύτερης κλίμακας «ατυχήματα» που τα συνόδευαν) ήταν αναμφίβολα οι πλέον κραυγαλέες εκφράσεις αυτής της διαδικασίας. Εδώ βρίσκουμε το κρατικό ενδιαφέρον για τους τόπους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης να εκτείνεται σε ζητήματα πέρα από το ζήτημα των μεταφορών (της κυκλοφορίας του κεφαλαίου) και της απόρριψης των αποβλήτων. Συγκεκριμένα στους τρόπους παραγωγής και διανομής της ενέργειας, στους τρόπους εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, στις συγκεκριμένες παραγωγικές διαδικασίες με τις οποίες λαμβάνει χώρα η εκμετάλλευση της γης.

Είναι σημαντικό να καταλάβουμε ότι το κρατικό ενδιαφέρον για τους τόπους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης ήταν άμεσα συνδεδεμένο με ακόμη ευρύτερες μεταβολές της σκέψης των αφεντικών και των ειδικών τους. Η περίοδος της εμφάνισης των πρώτων περιβαλλοντικών διαμαχών είναι και η περίοδος της εμφάνισης των κείνσιανών ιδεών για την καπιταλιστική οικονομία. Σύμφωνα με εκείνες τις ιδέες, το κράτος είχε σημαντικό ρόλο να παίζει στη διαχείριση και την αναβολή της καπιταλιστικής κρίσης. Ο βασικός τρόπος ήταν αυτό που ο Κέινς αποκαλούσε «δημόσιες δαπάνες». Οι «δημόσιες δαπάνες», δηλαδή το κράτος που δανείζεται χρήμα και πληρώνει το «ιδιωτικό κεφάλαιο» για να στηρίξει «δημόσια έργα», ήταν ένας από τους βασικούς τρόπους προβολής της καπιταλιστικής κρίσης στο μέλλον και εξαγωγής της στο εξωτερικό. «Η 'αλόγιστη' δανειακή δαπάνη», μπορούσε, σύμφωνα με τον Κέινς,

να πλουτίσει μια κοινωνία. Η κατασκευή πυραμίδων, οι σεισμοί, ακόμη και οι πόλεμοι μπορούν να αυξήσουν τον πλούτο, σε περίπτωση που η ανεπαρκής εκπαίδευση των πολιτικών μας στην κλασική οικονομία τους εμποδίζει να διακρίνουν κάποια καλύτερη ενασχόληση. ¹¹

Στις ΗΠΑ, που είναι και το καλύτερα μελετημένο παράδειγμα, το «Κίνημα της Διατήρησης» (πρέπει συνέχεια να θυμίζουμε ότι η έννοια «περιβάλλον» ήταν ακόμη ανύπαρκτη), βρέθηκε σε αρμονία με τις κείνσιανές ιδέες όπως αυτές εφαρμόστηκαν από τη διοίκηση Ρούσβελτ έπειτα από την κρίση του 1929. Η ανάγκη κατασκευής «πυραμίδων» εκφράστηκε με τον τρόπο του εικοστού αιώνα ως κατασκευή τεράστιων δημόσιων έργων. Στο πεδίο που μας ενδιαφέρει, το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία κρατικών θεσμών που συνδύαζαν το κρατικό ενδιαφέρον για τους χώρους εκτός του χώρου εργασίας με τις νέες ευαισθησίες της «διατήρησης», όπως το Civilian Conservation Corps [Πολιτικό Σώμα Διατήρησης της Φύσης], το Soil Conservation Service [Υπηρεσία Διατήρησης Χώματος] και το Tennessee Valley Authority [Υπηρεσία Κοιλάδας Τεννέσι]. ¹² Τέτοιοι θεσμοί επιστράτευαν εργάτες επί πληρωμή για την κατασκευή τεράστιων «έργων συντήρησης», δηλαδή τεράστιων δημόσιων έργων που σήμερα θα αποκαλούσαμε «προστασίας του περιβάλλοντος».

Δίπλα όμως στην τεχνική λειτουργία τους, βρίσκουμε σημαντικές πολιτικές και οικονομικές λειτουργίες. Το αμερικανικό κράτος πλήρωνε απευθείας μισθούς στα τμήματα της εργατικής τάξης που, εν τω μέσω της κρίσης, είχαν βρεθεί εκτός παραγωγικής διαδικασίας. Ταυτόχρονα στρατιωτικοποιούσε απευθείας την εργασία του «έθνους» υπάγοντάς την στα κρατικά σχέδια. Τα «σώματα διατήρησης» απαιτούσαν τη μετακίνηση των εργατών σε στρατόπεδα που χτίζονταν (που άλλου) «στη φύση», τη χρήση στολών, την οργάνωση της εργασίας από αξιωματικούς του στρατού και μηχανικούς, τις «συλλογικές δραστηριότητες εκτός εργασίας» και πάει λέγοντας. Δηλαδή τα πρώτα κρατικά σώματα «διατήρησης της φύσης» παρουσίαζαν ύποπτες συγγένειες με τη στρατιωτική οργάνωση. Με τέτοια πλεονεκτήματα, δεν είναι παράξενο που η ανάδυση και κρατική ενσωμάτωση του «κινήματος της διατήρησης» δεν ήταν αποκλειστικά χαρακτηριστικό του ρουσβελτιανού Νιου Ντηλ. Οι σχετικές ιδέες αποδείχθηκαν εξίσου δελεαστικές και για άλλα κράτη του μεσοπολέμου με πρώτη τη ναζιστική Γερμανία που γρήγορα απέκτησε το δικό της τμήμα ναζιστών «περιβαλλοντολόγων» (είπαμε: τότε τους έλεγαν «διατηρητές»).¹³

Οι νέοι τρόποι ενασχόλησης με τους χώρους εκτός του χώρου εργασίας ήταν τεχνικοί και ταυτόχρονα πολιτικοί. Επιστράτευαν μεγάλα τμήματα της εργατικής τάξης υπό την άμεση κρατική προσταγή, σε μορφές εργασίας που κυμαίνονταν μεταξύ καταναγκαστικής εργασίας, στρατιωτικής θητείας και φιλανθρωπίας. Λειτουργούσαν ως καταπραϊντικό της καπιταλιστικής κρίσης, στενά συμμορφωμένοι καθώς ήταν με τις κατά Κέινς οικονομικές λειτουργίες των «δημόσιων έργων». Η μεσοπολεμική τους δημοφιλία εξηγείται εύκολα.

Από την άλλη, το μεγάλο τους πλεονέκτημα έπρεπε να περιμένει το τέλος του πολέμου για να αναδειχθεί και να χρησιμοποιηθεί. Λέμε για τους τρόπους με τους οποίους πολιτικά ζητήματα τεράστιου εύρους μπορούσαν να μετατραπούν σε τεχνικά ζητήματα. Και για τους τρόπους με τους οποίους η τεχνοπολιτική γλώσσα του «περιβάλλοντος» μπορούσε να μεσολαβήσει μεταξύ αντιτιθέμενων συμφερόντων, να αποκρύψει την ύπαρξή τους και να διοχετεύσει τη διαμάχη τους προς επιθυμητές οδούς.

Όπως ξέρουμε σήμερα, το πράγμα δεν έμεινε στην προπολεμική του κατάσταση. Οι εξελίξεις από το 1950 και μετά δημιούργησαν για τα αφεντικά τη δυνατότητα να συζητούν για «ρύπανση» και «περιβάλλον» ενώ στην πραγματικότητα συζητούσαν την επιβολή νέων τρόπων αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και νέους τρόπους διαχείρισης της μεταξύ τους σύγκρουσης. Το πώς και τι θα τρώμε, πώς και με τι κόστος θα ζεσταινόμαστε, πώς θα καθαρίζομαστε και πώς θα ντυνόμαστε, πώς θα μετακινούμαστε, όλα βρήκαν την έκφρασή τους ως ζητήματα «προστασίας του περιβάλλοντος». Το ίδιο ακριβώς συνέβη και με τη διαχείριση του διακρατικού εμπορικού πολέμου. Η γλώσσα του «περιβάλλοντος» έβαζε την καπιταλιστική προσταγή στα εργατικά σπίτια, πολύ πιο αποτελεσματικά και πολύ πιο συγκαλυμμένα από ό,τι το είχε φαντα-

στεί ο Γκράμσι στη φυλακή του. Ταυτόχρονα, παρείχε στους ειδικούς των αφεντικών νέους τρόπους να μιλούν για και να παρεμβαίνουν σε χώρους εκτός της δικής τους κρατικής επικράτειας (τους βυθούς των θαλασσών, τη στρατόσφαιρα, το διάστημα, τις επικράτειες άλλων κρατών). Όλα αυτά έγιναν αντιληπτά καθώς η «παγκοσμιοποίηση» τελείωνε και ο νέος «πολυπολικός» κόσμος αναδύοταν. Δηλαδή με αρχή τη δεκαετία του '70.

Βέβαια αυτή η κοσμογονία δεν χωράει εδώ. Αλλά μην ανησυχείτε. Θα έχουμε και επόμενες ευκαιρίες (η φάση με τη σακούλα μάς έχει τσαντίσει τόσο που είναι δύσκολο να τα παρατήσουμε).

1. Όχι εντελώς βέβαια. Για παράδειγμα δες το «Οικολογικές ΜΚΟ και Κοινωνικοποίηση του Κράτους στην Ελλάδα», *Antifa* #57, 10/2017.
2. Σχετικά μπορεί να δει κανείς τις πρόσφατες συνεισφορές μας στον διαδικτυακό θόρυβο με τίτλο «Ο Συνδυασμός Σακούλας, Χελώνας και Παγκοσμιοποιημένου Καπιταλισμού, I και II», *antifascripta.net*, 24 και 26/1/2018.
3. Ο Ένγκελς όπως παρατίθεται στο Leonardo Benevolo και Παντελής Λαζαρίδης, *Βιομηχανική Επανάσταση, Βιομηχανική Πόλη: Η Δυναμική των Αλλαγών και η Κοινωνική Προέλευση της Σύγχρονης Πολεοδομίας*, Νέα Σύνορα/Α. Λιβάνης, χ.χ (Α' Έκδοση του κειμένου του Benevolo, 1963), σελ. 193. Η αρχική πηγή είναι το Frederick Engels, *The Conditions of the Working-Class in England, 1845*. Στα ελληνικά Fr. Engels, *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία* (2 τ.), Δημιουργία, 1985.
4. Αναφέρεται στο Theodore Porter, «Objectivity and Authority: How French Engineers Reduced Public Utility to Numbers», *Poetics Today*, Vol. 12, No.2, Καλοκαίρι 1991, σελ. 261.
5. Για την κατασκευή των ελληνικών σιδηροδρόμων και τη σημασία της μπορεί κανείς να ανατρέξει στο *Autonome Antifa*, Η Στρατηγική της Ανατολικής Μεσογείου, Αθήνα, 2015, κεφ. 1.
6. Όλα αυτά περιγράφονται με λεπτομέρειες στο Michael Robinson, «The Relationship between the Army Corps of Engineers and the Environmental Community, 1920-1969», *Environmental Review*, Vol. 13, No. 1, Άνοιξη 1989, σελ. 11.
7. Αντόνιο Γκράμσι, *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, Εκδόσεις Α/Συνέχεια, 1989, Α' Έκδοση 1929 (j), σελ. 33.
8. Στο ίδιο, σελ. 70.
9. Στο ίδιο, σελ. 43.
10. Στο ίδιο, σελ. 47.
11. John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, 1936.
12. Σχετικά με το «Κίνημα της Διατήρησης» στις ΗΠΑ, μπορεί να δει κανείς το Gottlieb Robert, *Forcing the Spring: The Transformation of the American Environmental Movement*, Island Press, 2005, κεφ. 1, 2. Επίσης Worster Donald, *A Passion for Nature: The Life of John Muir*, Oxford University Press, 2008.
13. Για τη Γερμανία δες Frank Uekoetter, *The Green and the Brown: A History of Conservation in Nazi Germany*, Cambridge University Press, 2006. Για τη Σοβιετική Ένωση δες Paul Josephson et. al., *An Environmental History of Russia*, Cambridge University Press, 2013. Για την Ιαπωνία δες Motoko Oyadamaru, «The Rise and Fall of the Nature Conservation Movement in Japan in Relation to some Cultural Values», *Environmental Management*, Vol. 13, No. 1, 1989.
14. Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και Λιμάνια στην Ελλάδα, 1830-1880*, ETBA, 1989, σ. 20.

ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΕΙΣ ΤΑΣ ΘΕΡΜΟΠΥΛΑΣ, 1834

Αυτή η γκραβούρα βρίσκεται στο βιβλίο της Ελένης Συναρέλλη *Δρόμοι και Λιμάνια στην Ελλάδα*, δίχως άλλο σχολιασμό εκτός από τη λεζάντα της: «Μεταφορά Χρημάτων εις τας Θερμοπύλας, 1834».¹⁴ Οι δυσκολίες προβολής της κρατικής ισχύος ελλείψει οδικού δικτύου είναι εμφανείς. Αυτοί που «φυλάττουν Θερμοπύλαις» δεν διακρίνονται· είναι από φυσικού τους αδιάκριτοι.